

URN:NBN:NL:UI:10-1-101318 - Publisher: Igitur publishing
Content is licensed under a Creative Commons Attribution 3.0 License
Anno 26, 2011 / Fascicolo 1 - Website: www.rivista-incontri.nl

Bondì Testario's bewerking van Brunetto Latini's *Li Livres dou Tresor*¹

David Napolitano

Dit artikel vormt een antwoord op het appel van Pietro Beltrami, vermaard filoloog en Latini-deskundige, om niet enkel de totstandkoming van Brunetto Latini's *Li Livres dou Tresor* te bestuderen, maar ook de rijke receptiegeschiedenis ervan, geval per geval, in kaart te brengen.² Meer bepaald zal ik ingaan op één topstuk uit deze handschriftentraditie,³ namelijk Bondì Testario's bewerking van het origineel (L⁴). Om deze bewerking naar waarde te kunnen schatten past het eerst de oorspronkelijke compilatie van Brunetto Latini beknopt te situeren. Daarna volgt een uitvoerige bespreking van het betrokken manuscript.

Brunetto Latini's *Tresor*

Brunetto Latini (circa 1220-1294),⁴ telg uit een respectabel notarisgeslacht,⁵ vervulde

¹ Mijn dank gaat vooreerst uit naar José van der Helm, Orlanda Lie en Paul Wackers (Universiteit Utrecht) voor hun onvolprezen steun en begeleiding tijdens dit onderzoeksproject. Tevens zou ik Arpád Orban (Universiteit Utrecht) willen bedanken voor het bereidwillig delen van zijn expertise inzake het transcriberen van handschriften. Tot slot ben ik dank verschuldigd aan Patrick Geary, Teofilo Ruiz en Peter Stacey (University of California, Los Angeles) voor hun stimulerende vragen, suggesties en commentaar tijdens onze gesprekken over dit onderwerp.

² P. Beltrami, 'Italiani e francesi nel *Tresor*: Qualche appunto sulla politica' in: *Eteroglossia e plurilinguismo letterario. I. L'italiano in Europa (Atti del XXI Convegno interuniversitario di Bressanone - 2-4 luglio 1993)*, a cura di F. Brugnolo & V. Orioles, Roma, Il Calamo, 2002, pp. 25-40, 37-38.

³ Voor een algemeen overzicht van deze handschriftentraditie: J. Marshall, *The Manuscript Tradition of Brunetto Latini's Tresor and its Italian Versions*, Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy - Royal Holloway University of London, 2001. Voor het verslag van een recent internationaal congres gewijd aan deze receptiegeschiedenis: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a cura di I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008. Voor een specifieke bespreking van de Italiaanse handschriftentraditie: Marco Giola, *Sul volgarizzamento italiano del 'Tresor' di Brunetto Latini*, Dottorato di ricerca - Università degli Studi di Ferrara, 2006; alsook: P. Divizia, 'Aggiunte (e una sottrazione) al censimento dei codici delle versioni italiane del *Tresor* di Brunetto Latini', *Medioevo Romano* XXXII (2008), pp. 377-394. Voor een kunsthistorische benadering: B. Roux, *Mondes en miniatures. L'iconographie du Livre du Trésor de Brunetto Latini*, Genève, Librairie Droz, 2009; Wendelien Vink, *Brunetto Latini's Livres dou Tresor verbeeld. Een vergelijking van de werkwijze van twee laat-dertiende-eeuwse handschriftateliers in Arras en Thérouanne*, Academisch proefschrift - Universiteit van Amsterdam, 2007.

⁴ De basistekst inzake de figuur en het werk van Brunetto Latini is nog steeds: T. Sundby, *Della vita e delle opera di Brunetto Latini*. Vertaling door R. Renier en bijlagen van I. del Lungo en A. Mussafia,

onder het *Primo Popolo* regime (1250-1260) een niet onbelangrijke rol in de stadspolitiek van Florence,⁶ onder meer als *scriba ancianorum*.⁷ Uit archiefstukken blijkt vooral zijn bijzondere inzet op diplomatiek vlak.⁸ Zo werd hij met een gevoelige opdracht belast in de aanloop van 1260. Terwijl zijn collega-notaris, Guglielmo Beroardo, naar Richard van Cornwall (1209-1272) en Conradin (1252-1268) werd uitgezonden, richtte zijn missie zich op Alfonso X van Castille (1221-1284). Deze opdrachten hadden tot doel om de steun te verzekeren van deze kandidaten voor de openstaande keizerstroom in de strijd tegen de groeiende ambities van Manfred (1232-1266), een onwettige zoon van Frederik II (1194-1250).⁹ Deze diplomatieke missies konden een nederlaag echter niet voorkomen. Op 4 februari 1260 werd het *Primo Popolo* regime te Montaperti verslagen. Hierop restte Brunetto Latini, die dit echec pas vernam toen hij terugkeerde uit Spanje,¹⁰ enkel nog de

Firenze, Le Monnier, 1884. Daarnaast verdienen de volgende werken vermelding: B. Ceva, *Brunetto Latini. L'uomo e l'opera*, Milano, Riccardo Ricciardi, 1965; J. Bolton Holloway, *Twice-Told Tales. Brunetto Latini and Dante Alighieri*, New York, Peter Lang, 1993; en G. Inglese, 'Brunetto Latini' in: *Dizionario biografico degli Italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Catanzaro, Abramo, 2005, pp. 4-12. J. Bolton Holloway heeft ook een bibliografie uitgegeven: *An Analytic Bibliography*, London, Grant & Cutler, 1986. Bovendien houdt zij deze bibliografie up-to-date via de door haar beheerde website gewijd aan Brunetto Latini: www.florin.ms.

⁵ Over zijn vader, Bonaccorso di Latino: Bolton Holloway, *Twice-Told Tales*, pp. 23, 112 and 167; F. Carmody, 'Introduction' in: *Li Livres dou Tresor*, Berkeley, University of California Press, 1948, p. xiii; E. Fiumi, 'Fioritura e decadenza dell'economia fiorentina' *Archivio Storico Italiano* CXV/416 (1957), pp. 385-439, 437, voetnoot 225; Inglese, cit., p. 4; J. MacCracken, 'The dedication inscription of the Palazzo del Podestà dating from the period of the first democracy (1250-1260) probably composed by Brunetto Latini', *Rivista d'Arte* (1955), pp. 183-205, 193; X., *Il notaio nella civiltà fiorentina (Secoli XIII-XVI) (Mostra nella Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze, 1 ottobre - 10 novembre 1984)*, Firenze, Vallecchi, 1984, p. 108.

⁶ Het basiswerk inzake de geschiedenis van Florence is nog steeds: R. Davidsohn, *Storia di Firenze*. 8 vols. Vertaling door G.B. Klein en herwerking door R. Palmarocchi, Firenze, Sansoni, 1960-1978. Voor de politieke geschiedenis van Florence in de dertiende eeuw kan men de volgende Italiaanse werken raadplegen: D. De Rosa, *Alle origini della repubblica fiorentina. Dai consoli al "Primo Popolo" (1172-1260)*, Firenze, Arnaud, 1995; *Ghibellini, guelfi e popolo grasso. I detentori del potere politico a Firenze nella seconda metà del Duecento*, a cura di S. Raveggi, M. Tarassi, D. Medici & P. Parenti, Firenze, La Nuova Italia, 1978; A. Zorzi, *La trasformazione di un quadro politico. Ricerche su politica e giustizia a Firenze dal comune allo stato territoriale*, Firenze, Firenze University Press, 2008. Voor een behandeling in het Engels: M. Becker, *Florence in Transition. Volume One: The Decline of the Comune*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1967; G. Dameron, *Florence and Its Church in the Age of Dante*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2005; *Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, D. Abulafia (ed.), Oxford, Oxford University Press, 2004; J. Najemy, *A History of Florence 1200-1575*, Malden, Blackwell Publishing, 2008; *The New Cambridge Medieval History, Volume V c.1198-c.1300*, D. Abulafia (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

⁷ Dit wil zeggen, als lid van een groep notarissen verbonden aan het hoogste instituut van dit regime, de *Anziani*. In dit verband onderstreept Daniela De Rosa dat Brunetto Latini niet mag worden voorgesteld als het onbetwiste hoofd van een volgroeiende stadsadministratie. Rosa, cit., pp. 217-218.

⁸ Hij was bijvoorbeeld betrokken bij de stadsaankoop van een aantal kastelen van de Conti Guidi met het oog op de aanleg van een beschermende ring rond de stad. Bolton Holloway, *Twice-Told Tales*, cit., pp. 26-27. Hij speelde ook een rol bij de opstelling van de verdragen tussen de stad en haar rivalen, Pisa en Siena, in 1254 en 1255. Ceva, cit., p. 11; Bolton Holloway, *Twice-Told Tales*, cit., p. 30. De - betwiste - toedichting aan Brunetto Latini van het officiële antwoord van Florence aan Pavia volgend op de moord op Tesaurus de' Beccari, abt van Vallomrosa (†1258), past ook in dit plaatje. Ceva, cit., pp. 15-17.

⁹ Inzake deze ambities en de daarmee samenhangende spanningen met het pauselijk gezag: D. Abulafia, 'The Kingdom of Sicily under the Hohenstaufen and Angevins' in: *The New Cambridge Medieval History, Volume V c.1198-c.1300*, D. Abulafia (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1999, pp. 497-521, 507-508.

¹⁰ Er bestaan twee bronnen inzake de wijze waarop Brunetto Latini dit nieuws vernam. Volgens een passage in de *Tesoretto* wordt hij hierover ingelicht tijdens een ontmoeting met een student uit Bologna in Roncesvalles. De andere bron is een brief die beweerdelijk door zijn vader is geschreven om hem van

uitweg van de ballingschap (1260-1266). In tegenstelling tot zijn vader ging hij echter niet in ballingschap in een Italiaanse stad, maar trok hij naar Frankrijk.¹¹ Volgens de archiefstukken onderhield hij daar nauwe professionele banden met de daar aanwezige financiële elite van Florence.¹² Pas zes jaren later, op 26 februari 1266 op het slagveld van Benevento, was de dag van de vergelding aangebroken, en dit dankzij het militair optreden van Karel van Anjou (1214-1270),¹³ die - na enige terughoudendheid - een alliantie met de pausen Urbanus IV (1195-1264) en Clemens IV (c.1195-1268) was aangegaan.¹⁴ Deze invasie betekende niet alleen het einde van de Hohenstaufen-dynastie in Italië, maar leidde ook tot een machtswissel in Florence. Onder de bescherming van Karel van Anjou, die in april 1267 tot *podestà* werd benoemd, zag immers een partijregime, geleid door de *Parte Guelfa* (1267-1280), het licht.¹⁵ Deze nieuwe machtsconstellatie leidde tot een uittocht van de Florentijnse Ghibellijnen, terwijl loyale supporters van het regime, zoals Brunetto Latini, leidinggevende posities gingen innemen.¹⁶

Brunetto Latini schreef de *Tresor* tijdens zijn Franse ballingschap. Ondanks het onmiskenbaar compilatiekarakter van dit leerboek, leggen onderzoekers vandaag de nadruk op de innovatieve aspecten ervan. Niet alleen kiest Brunetto Latini

de nieuwe situatie op de hoogte te brengen. Carmody, cit., pp. xv-xvi; E. Pellegrini Sayiner, *From Brunetto Latini to Dante's ser Brunetto*, Dissertation - University of Pennsylvania, 2000, p. 3.

¹¹ Voor een appreciatie van deze keuze: R. Cella, 'Gli atti rogati da Brunetto Latini in Francia (tra politica e mercatura, con qualche implicazione letteraria)', *Nuova rivista di letteratura italiana* 6/1-2 (2003), pp. 367-408, 385.

¹² I. Maffia Scariati, *Dal Tresor al Tesoretto. Saggi su Brunetto Latini e i suoi fiancheggiatori*, Roma, Aracne, 2010; J. Plisson, *Science et littérature au XIIIème siècle. Un vulgarisateur: Brunetto Latini*, Thèse de doctorat - Université de Provence, 1993, p. 86. Voor een gedetailleerde bespreking van de transactiestukken: Cella, cit., p. 367-408. Zie ook: I. Maffia Scariati, 'Gli atti rogati da Brunetto Latini in Francia (tra politica e mercatura con qualche implicazione letteraria)', *La Rassegna della Letteratura italiana* 109/IX/2 (2005), pp. 459-461; S. Raveggi, 'Il regime ghibellino' in: *Ghibellini, guelfi e popolo grasso*, cit., pp. 1-72, 54-61.

¹³ Inzake de figuur van Karel van Anjou: D. Abulafia, 'The State of Research: Charles of Anjou Reassessed', *Journal of Medieval History* 26/1 (2000), pp. 93-114; J. Dunbabin, *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*, London, Longman, 1998; P. Herde, *Karl I von Anjou*, Stuttgart, Kohlhammer, 1979. Inzake het bewind van Karel van Anjou op Italiaans grondgebied verdienen de volgende standaardwerken nog steeds te worden geraadpleegd: É. Jordan, *Les origines de la domination angevine en Italie*, Paris, Librairie Alphonse Picard, 1909; S. Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958. Recent hebben specialisten dit vraagstuk per territoriaal deelgebied nader onderzocht: M.-T. Caciorgna, 'L'influenza angioina in Italia: gli ufficiali nominati a Roma e nel Lazio', *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes* 107/1 (1995), pp. 173-206; L. Catalioto, *Terre, baroni e città in Sicilia nell'età di Carlo I d'Angiò* (Messina: Intilla, 1995); A. De Vincentiis, 'Le signorie angioine a Firenze. Storiografia e prospettive', *Reti Medievali* 11/2 (2001), pp. 1-8; G. Galasso, *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*, in: *Storia d'Italia*, 15/1, a cura di G. Galasso, Torino, UTET, 1992; *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale (1259-1382)*, a cura di R. Comba, Milano, Unicopli, 2006; *L'État Angevin: pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*, Rome, École française de Rome, 1998. Voor de literaire invloed: L. Morreale, 'French Literature, Florentine Politics, and Vernacular Historical Writing, 1270-1348', *Speculum* 85 (2010), pp. 868-893.

¹⁴ Inzake dit onderhandelingsproces en de krachtlijnen van dit akkoord: Herde, cit., p. 40-46; Dunbabin, cit., pp. 131-132.

¹⁵ Ceva, cit., p. 31; F. Ricciardelli, *The Politics of Exclusion in Early Renaissance Florence*, Turnhout, Brepols, 2007, pp. 77 en 87; M. Tarassi, 'Il regime guelfo', in: *Ghibellini, guelfi e popolo grasso*, cit., pp. 73-164, 90.

¹⁶ Tijdens het protectoraat van Karel van Anjou vervulde Brunetto Latini het ambt van *protonotarius* (1269-1270), dit is het hoofd van de kanselarij van de Franse generaal-vicaris Jean Britaud (†1278). Hij klom ook op tot de functie van consul binnen het gilde van rechters en notarissen (1275).

bewust, als een van de eersten, voor een encyclopedie in een volkstaal (Oud-Frans)¹⁷ - en niet in het Latijn, de toenmalige standaardtaal voor geleerden.¹⁸ Maar hij haalt de kennisoverdracht ook uit zijn klassieke, klerikale context en hij geeft er een wereldse draai aan. Kennis wordt aldus ook voor leken een waardevol artikel: degene die een dergelijke schat verwerft, verkrijgt de vereiste intellectuele bagage om het bestuur van een Italiaanse stadsrepubliek, de *comune*, waar te nemen.¹⁹ Het politieke karakter van deze encyclopedie wordt dan ook - geheel terecht - door de specialisten in het veld onderlijnd.²⁰ En, alhoewel de opdrachtgever van deze literaire schat niet met naam wordt genoemd en waarschijnlijk nooit met zekerheid zal kunnen worden achterhaald,²¹ is de meerderheid van de wetenschappers het er wel over eens dat het werk daadwerkelijk in opdracht is opgesteld.²² Bovendien circuleren er twee denkpijlers in verband met de identiteit van deze opdrachtgever: het betreft ofwel een kapitaalkrachtige Florentijn, woonachtig in Frankrijk,²³ ofwel een lid van het Franse koningshuis.²⁴ Volgens sommigen kan het ook gaan om een

¹⁷ Ik werk momenteel aan een artikel over deze bijzondere taalkeuze.

¹⁸ Pellegrini Sayiner, 16; P. Swiggers, *Le 'Tresor' de Brunetto Latini et l'usage du français*, Leuven, Departement Linguïstiek KUL, 1998), p. 5.

¹⁹ C. Nederman, *Lineages of European Political Thought. Explorations along the Medieval/Modern Divide from John of Salisbury to Hegel*, Washington, The Catholic University of America Press, 2009, p. 142; Q. Skinner, *Visions of Politics. Volume 2: Renaissance Virtues*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, pp. 27-28 and 57.

²⁰ P. Beltrami, 'Appunti su vicende del *Tresor*: composizione, letture, riscritture', in: *L'enciclopedismo medievale*, a cura di M. Picone, Ravenna, Longo, 1994, pp. 311-328, 317; E. Fenzi, 'Brunetto Latini, ovvero il fondamento politico dell'arte della parola e il potere dell'intellettuale', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a cura di I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008, pp. 323-369, 359; R. Luff, *Wissensvermittlung im europäischen Mittelalter*, Tübingen, Max Niemeyer, 1999, p. 285; C. Meier, 'Enzyklopädischer Ordo und sozialer Gebrauchsraum. Modelle der Funktionalität einer universalen Literaturform', in: *Die Enzyklopädie im Wandel vom Hochmittelalter bis zur frühen Neuzeit*, C. Meier (ed.), München, Wilhelm Fink Verlag, 2002, pp. 511-532, 520-532; C. Meier, 'Organisation of Knowledge and Encyclopaedic Ordo: Functions and Purposes of a Universal Literary Genre', in: *Pre-Modern Encyclopaedic Texts*, P. Binkley (ed.), Leiden, Brill, 1997, pp. 103-126, 113-126.

²¹ Inzake het bewust karakter van deze anonimiteit: Cella, cit., p. 408; Luff, cit., p. 284. Zie evenwel: Vink, cit., p. 37; W. van Welie-Vink, 'Was Charles d'Anjou Brunetto Latini's *biaus dous amis*? De openingsminiaturen van *Li Livres dou Tresor* nader bekeken', in: *Representatie. Kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller, J.-C. Klamt & K. Veelenturf* (eds.), Nijmegen, Valkhof, 2004, pp. 315-341, 321 (die aanvoert dat de bestemming mogelijksterwijs nog niet bekend was of dat de anonieme opdracht als stijlfiguur werd gebruikt).

²² P. Beltrami, 'Introduzione', in: *Tresor*, a cura di Pietro Beltrami, P. Squillacioti, P. Torri & S. Vatteroni, Torino, Einaudi, 2007, pp. xx-xxi, voetnoot 34; Plisson, cit., pp. 135-136. *Contra*: Roux, *Mondes en miniatures*, cit., pp. 50-51.

²³ Carmody, cit., p. xviii (die Davizzo della Tosa als kandidaat-opdrachtgever vermeldt). Zie ook: Maffia Scariati, *Dal Tresor al Tesoretto*, cit., p. 26-27, voetnoot 2; Swiggers, cit., p. 9. *Contra*: Cella, cit., p. 403; Roux, *Mondes en miniatures*, cit., p. 50, voetnoot 31; Welie-Vink, cit., pp. 319-323.

²⁴ Luff, cit., p. 285, voetnoot 77. Op historische, kunsthistorische en linguïstische gronden hebben verschillende specialisten in de richting van Karel van Anjou gewezen. Pietro Beltrami betitelt hem als 'il più importante dei francesi per le vicende italiane degli anni in cui l'opera veniva compasta'. Beltrami, *Italiani e francesi*, cit., p. 39. Wendelien van Welie-Vink verwijst naar de aanwezigheid van een koninklijke figuur in de miniaturen van de oudste *Tresor*-handschriften. Ook benadrukt zij Karel van Anjou's algemene belangstelling voor handschriften en wijst zij op een ontluikende traditie van volkstalige encyclopedieën bestemd voor een koninklijk doelpubliek. Welie-Vink, cit., pp. 321-322; Vink, 42-52. Zie ook: Bolton Holloway, *Twice-Told Tales*, cit., pp. 60-61. *Contra*: Roux, *Mondes en miniatures*, cit., p. 50. M. Aurell vermeldt, tot slot, uitdrukkelijk het voorbeeld van Brunetto Latini wanneer hij erop wijst dat schrijvers die Karel van Anjou gunstig gezind waren, zich doorgaans van de *langue d'oïl* bedienden, terwijl tegenstanders opteerden voor het gebruik van de *langue d'oc*. M. Aurell, 'Chanson et propaganda politique: les troubadours gibelins (1255-1285)', in: *Le forme della propaganda politica nel*

productie uitgevoerd in opdracht van een welgestelde Florentijn, verblijvend in Frankrijk, die het werk vervolgens aan een lid van het Franse hof heeft aangeboden.²⁵

Van *Tresor* naar *Tesoro*

Maar de weerklank van de *Tresor* bleef niet tot deze specifieke ontstaanscontext beperkt. Al vlug vond het werk ook op het Italiaanse schiereiland ingang in de vorm van een Oud-Italiaanse bewerking.²⁶

Om deze overgang van *Tresor* naar *Tesoro* te bestuderen kan ik echter niet terugvallen op een vergelijking van *Tresor*- en *Tesoro*-manuscripten die in een eenduidige en directe relatie tot elkaar staan. Niet alleen is er geen autograaf van de *Tresor* voorhanden, maar de precieze verhouding tussen beide deeltradities is ook nog niet uitgeklaard en, volgens de laatste stand van zaken, zijn de verbanden tussen beide veelvuldig en multi-directioneel.²⁷ Bovendien zijn beide deeltradities niet monolithisch.²⁸ Tijdens de afgelopen 150 jaren heeft het wetenschappelijk onderzoek geresulteerd in de productie van niet minder dan vier *Tresor* edities,²⁹ terwijl er van de *Tesoro* nog steeds geen moderne kritische editie bestaat.³⁰

Due e nel Trecento, a cura di P. Cammarosano, Rome, École française de Rome, 1994, pp. 183-202, 198-199. Zie ook: P. Borsa, 'Letteratura antiangioina tra Provenza, Italia e Catalogna. La figura di Carlo I', in: *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale (1259-1382)*, a cura di R. Comba, Milano, Unicopli, 2006, pp. 377-432, 378-379.

²⁵ Bolton Holloway, cit., p. 60; Welie-Vink, cit., p. 332.

²⁶ In dit artikel laat ik de receptie van dit werk in het Oud-Frans op Italiaans grondgebied buiten beschouwing. Hiervoor kan men terecht in de werken vermeld in voetnoot 3.

²⁷ Giola, cit., pp. 30, 37-38 en 296; Marshall, cit., p. 130. In het verleden werd de vertaling van het Oud-Frans origineel naar het Oud-Italiaans toegeschreven aan Bono Giamboni, een Florentijnse notaris behorende tot het Ghibellijnse kamp. Deze toedichting ging terug op het voorwoord van een tweetal handschriften (Br en M). Recentelijk is de juistheid hiervan in twijfel getrokken en wordt er uitgegaan van een veelheid aan vertalingen en vertalers. Voor een samenvatting van deze discussie: Marshall, cit., pp. 158-179.

²⁸ Voor een samenvatting van de klassieke discussie tussen Carmody en Beltrami inzake het bestaan van verschillende redacties binnen de *Tresor*-traditie: Marshall, cit., pp. 26-32 en 45-46. Voor een recente visie: Maffia Scariati, *Dal Tresor al Tesoretto*, cit., p. 27, voetnoot 5 en 57. Voor het bestaan van redacties binnen de *Tesoro*-traditie kan worden verwezen naar de hieronder besproken inzichten van Giola.

²⁹ Ter bevordering van de samenwerking tussen Frankrijk en Italië richtte Napoleon I (1769-1821) een commissie, belast met de opstelling van de eerste editie van de *Tresor*, op. Deze commissie volbracht nooit deze opdracht, maar Napoleon III (1808-1873) blies het project nieuw leven in en Polycarpe Chabaille (1796-1864) voltooide de eerste editie in 1863. Brunetto Latini, *Li Livres dou Tresor*. Uitgegeven door Polycarpe Chabaille (Paris: Imprimerie impériale, 1863). De volgende editie werd voorbereid door Francis Carmody (1907-1982) (University of California, Berkeley). De kopij werd reeds ingeleverd in 1938 en belandde bij een Franse zetter in 1940, maar deze editie werd pas in 1947 gedrukt als gevolg van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (met een herdruk in 1975). Brunetto Latini, *Li Livres dou Tresor*. Uitgegeven door Francis Carmody (Berkeley, University of California Press, 1948). In 1993 publiceerden Paul Barrette (University of Tennessee, Knoxville) en Spurgeon Baldwin (University of Alabama) de eerste vertaling in het Engels. Dit vormde een belangrijke stap naar de voltooiing van hun editie van het Oud-Frans origineel in 2003. Brunetto Latini, *Li Livres dou Tresor*. Uitgegeven door S. Baldwin & P. Barrette (Tempe, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2003). De laatste editie, vergezeld van een vertaling in het Italiaans, is het werk van P. Beltrami (Università di Pisa) in samenwerking met P. Squillacioti, P. Torri en S. Vatteroni. De tekst werd in 2000 bij Rizzoli aangeboden, maar uiteindelijk, na een uitgeverswissel, pas in 2007 door Einaudi uitgebracht. Brunetto Latini, *Tresor*. Uitgegeven en vertaald door P. Beltrami, P. Squillacioti, P. Torri & S. Vatteroni, Torino, Einaudi, 2007.

³⁰ In 1839 voltooide Luigi Carrer (1801-1850) een editie van de *Tesoro* op basis van de wiegendrukken (1474, 1528 en 1533). Brunetto Latini, *Il Tesoro di Brunetto Latini volgarizzato da Bono Giamboni*. Uitgegeven door L. Carrer, Venezia, Gondoliere, 1839. Vervolgens kreeg Adolfo Mussafia's poging om

Ik moet dus eerst de veelvormigheid van de *Tresor*-traditie aanpakken. Rekening houdend met de karakteristieken van de verschillende *Tresor*-edities, combineer ik daartoe de edities van Beltrami *et alii* en Carmody. Deze gecombineerde lezing vormt de maatstaf waartegen de bewerking in de *Tesoro*-traditie kan worden afgemeten. Zoals gesteld, ontbreekt hiervoor echter een moderne *Tesoro*-editie zodat ik moet terugvallen op een welbepaald handschrift uit deze traditie. Om zo dicht mogelijk bij het overgangsmoment - of beter: een van de overgangsmomenten - tussen *Tresor* en *Tesoro* te blijven verkies ik een handschrift dat tijdens de beginfase van de *Tesoro*-traditie is geproduceerd. Bovendien opteer ik voor een handschrift dat behoort tot de grootste groep van *Tesoro*-handschriften, namelijk de manuscripten geproduceerd door een kopiist afkomstig uit Toscane. Tot slot prefereer ik een handschrift dat een positie in de top van het stemma inneemt.

Selectie en voorstelling van handschrift L⁴

Handschrift L⁴ is één van slechts negen *Tesoro*-manuscripten die de volledige tekst - en enkel deze tekst - van de encyclopedie bevatten.³¹ De *explicit* leert het volgende inzake de productie van dit manuscript:

Bondì Pisano mi scrisse Dio lo be / nedisse Testario soprano me Dio / lo chavi di Genova di prigione e / a llui e a li altri che vi sono, e da / Dio abiano benisione. Amen, amen. (eigen transcriptie, DN)³²

Dit handschrift is dus het werk van een kopiist uit Pisa, Bondì Testario, gemaakt tijdens zijn gevangenschap te Genua. De zeeslag bij Meloria (9 augustus 1284) en het vredesverdrag tussen Genua en Pisa (31 juli 1299) vormen derhalve meteen de uiterste begin- en einddata voor de productie van dit handschrift.³³ Dergelijke gevangenisproductie was niet uitzonderlijk in middeleeuws Italië.³⁴ Voor een

een editie op basis van het handschriftencorpus te maken nooit vorm, terwijl Alessandro Mortara, Bartolomeo Sorio, Roberto de Visiani en Guido Battelli enkel een deeleeditie uitbrachten. Zie hieromtrent: S. Bertelli, 'Tipologie librerie e scritture nei più antichi codici fiorentini di ser Brunetto', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a cura di I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008, pp. 213-253, 218-219; Marshall, cit., pp. 78-79, voetnoten 9-11. De meest recente editie is het werk van L. Gaiter (1815-1895). Zij zag het licht in 1877-1883. B. Latini, *Il Tesoro di Brunetto Latini volgarizzato da Bono Giamboni*. Uitgegeven door L. Gaiter (Bologna, Romagnoli, 1878-1883). Het is echter geen kritische editie in de moderne betekenis van het woord.

³¹ Deze negen handschriften zijn: A, Bg, D, F, L, L⁴, L⁷, R¹ en T. Voor de vindplaatsen van deze handschriften: Giola, 3-4. Zie ook: M. Giola, 'Indice dei manoscritti e dei documenti d'archivio / Sigle dei manoscritti', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a cura di I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008, pp. 583-599.

³² Inzake de betrouwbaarheid van de *explicit* in voorliggend geval: F. Cigni, 'Copisti prigionieri (Genova, fine sec. XIII)', in: *Studi di Filologia romanza offerti a Valeria Bertolucci Pizzorusso. Tomo I*, a cura di Pietro Beltrami, M.G. Capusso, F. Cigni & S. Vatteroni, Pisa, Pacini, 2006, pp. 425-439, 429-430.

³³ Bertelli, cit., p. 222; Cigni, *Copisti prigionieri*, cit., p. 426.

³⁴ Over het onderscheid tussen auteurs die schrijven in gevangenschap en de minder bestudeerde hypothese van kopiisten actief in gevangenschap: M. Signorini, 'Il copista di testi volgari (secoli X-XIII). Un primo sondaggio dei fonti' *Scrittura e civiltà* XIX (1995): 123-197, 142-143. Over eerstgenoemd geval: M.L. Meneghetti, 'Scrivere in carcere nel Medioevo', in: *Studi di filologia e letteratura italiana in onore di Maria Picchio Simonelli*, a.c.d. P. Frassica, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1992, pp. 185-199.

gevangene was het immers een van de manieren om in zijn levensonderhoud te voorzien.³⁵

Toen was Genua overigens gekend als levendig kruispunt van Franse en Italiaanse invloedssferen.³⁶ De stad vormde naar alle waarschijnlijkheid ook een belangrijke schakel tussen de *Tresor*- en *Tesoro*-tradities. Na een aanvankelijke toedichting aan een Zuid-Italiaanse ontstaanscontext, schrijft de wetenschap vandaag immers twee van de oudste *Tresor*-manuscripten (R en V) aan een kopiist uit Genua toe.³⁷

Over de figuur van Bondi Testario is niet veel bekend, behalve het feit dat hij behoorde tot een gekende notarisfamilie uit Pisa.³⁸ Gelet op de geringe kennis omtrent de precieze verbanden tussen de *Tresor*- en *Tesoro*-tradities, is het bovendien maar de vraag of Bondi Testario daadwerkelijk een Oud-Frans voorbeeld vertaalde dan wel een ander, niet langer bestaand handschrift kopieerde waarin de overgang van Oud-Frans naar Oud-Italiaans zich reeds had voltrokken. Brigitte Roux verdedigt alvast de eerste hypothese en gaat ervan uit dat Bondi Testario een van de twee *Tresors* uit Genoa (R) als referentiewerk heeft gebruikt. Zij steunt deze hypothese op een onmiskenbare verwantschap inzake de stijl van verluchting tussen beide werken.³⁹

Dit handschrift wordt bewaard in de *Biblioteca Medicea Laurenziana* te Florence.⁴⁰ Het wordt reeds vermeld in de *Inventario* van Giovanni Rondinelli en Baccio Valori van 1589.⁴¹ De rode band, bedrukt met het wapen van de Medici, vertoont bovendien sporen van een verbindingstuk voor het vastmaken van een ketting. Hiermee werden dergelijke handschriften verbonden aan de lessenaars (*plutei*) die ter gelegenheid van de opening in 1571 in deze bibliotheek werden

³⁵ R. Benedetti, 'Qua fa' un santo e un cavaliere ... Aspetti codicologici e note per il miniatore', in: *La grant Queste del Saint Graal*, Udine, Roberto Vattori, 1990, pp. 31-47, 41. Zie ook: M.L. Ceccarelli Lemut, 'I Pisani prigionieri a Genova dopo la battaglia della Meloria: la tradizione cronistica e le fonti documentarie', in: *1284. L'anno della Meloria*, a cura di R. Mazzanti et alii, Pisa, ETS Editrice, 1984, pp. 77-87, 81; Signorini, cit., p. 143.

³⁶ F. Cigni, 'La ricezione medievale della letteratura francese nella Toscana nord-occidentale', in: *Fra toscانيتà e italianità. Lingua e letteratura dagli inizi al Novecento*, W. Edeltraud & S. Schwarze (eds.), Tübingen, A. Francke Verlag, 2000, pp. 71-108.

³⁷ Inzake deze discussie: Maffia Scariati, *Dal Tresor al Tesoretto*, cit., p. 166, voetnoot 82; Roux, *Mondes en miniatures*, cit., pp. 100-101; F. Zinelli, 'Tradizione "mediterranea" e tradizione italiana del "Livre dou Tresor"', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a cura di I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008, pp. 35-89, 61-64 en 72.

³⁸ Bertelli, cit., p. 221-222; A. Castellani, 'La Toscana dialettale d'epoca antica', *Studi linguistic italiani* XXIII/1 (1997), pp. 3-46, 8, voetnoot; A. Castellani, *Saggi di linguistica e filologia italiana e romanza (1946-1976). Tomo II*, Roma, Salerno, 1980, pp. 351-352, voetnoot 87; Cigni, *Copisti prigionieri*, cit., pp. 434-436; Giola, cit., p. 11; Marshall, cit., p. 308; Roux, *Mondes en miniatures*, cit., p. 102; B. Roux, 'Les auteurs du "Trésor"', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a.c.d. I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008, pp. 13-33, 20, voetnoot 17; P. Squillacioti, 'Ricerche sulla tradizione del "Tesoro" toscano', in: *A scuola con ser Brunetto. Indagini sulla ricezione di Brunetto Latini dal Medioevo al Rinascimento (Atti del Convegno internazionale di studi - Università di Basilea, 8-10 giugno 2006)*, a.c.d. I. Maffia Scariati, Firenze, Galluzzo, 2008, pp. 547-563, 563, voetnoot 43.

³⁹ Roux, *Mondes en miniatures*, cit., pp. 102-103, in het bijzonder voetnoot 92.

⁴⁰ Biblioteca Medicea Laurenziana, Pluteo 42.23.

⁴¹ Bertelli, cit., pp. 229 en 232.

geplaatst.⁴² Sandro Bertelli spreekt daarenboven van een ‘*vero e proprio libro di lusso*’.⁴³ Het handschrift bestaat uit perkament van hoge kwaliteit.⁴⁴ Het is omvangrijk (148 folios) en kent een groot formaat (34,8 cm x 23,7 cm). De indeling van de pagina bestaat uit twee kolommen. De marges zijn ruim, in het bijzonder aan de onderkant van de pagina (in mm: 27 [210] 111 x 30 [68 (7/7) 68] 57) en het aantal beschreven lijnen is relatief klein (42) met een redelijke interlinie (5,0 mm). Sandro Bertelli maakt ook melding van een ‘*apparato decorativo di grande importanza*’.⁴⁵ Het bestaat uit rijkelijk versierde historische initialen en de tekst is geschreven in een zorgvuldig uitgevoerde *littera textualis*.

Tot slot neemt L⁴ een positie in de top van het stemma - dit is een handschriftelijke stamboom waarbinnen verbanden tussen handschriften worden aangegeven - van Marco Giola in.⁴⁶ Hij onderkent immers het bestaan van zes onafhankelijke *Tesoro*-redacties (aangeduid met Griekse letters) zonder een gemeenschappelijk archetype. Handschrift L⁴ behoort meer bepaald tot redactie α , wat waarschijnlijk de oudste redactie is. Bovendien is het een van de drie oudste, nog bestaande manuscripten van subgroep α^1 . Naar verluidt is deze subgroep completer dan en sluit zij nauwer aan bij het Oud-Franse origineel dan subgroep α^2 . Binnen subgroep α^1 vormt dit handschrift, samen met handschrift As, groep ‘a’. Deze groep wordt onderscheiden van groep ‘b’ (A, F⁵, P¹ en R¹).

Kortom, dit handschrift beantwoordt aan de eerder vermelde chronologische, geografische en codicologische selectievoorwaarden. Het vormt aldus de geknipte basis voor een tekstuele vergelijking ten opzichte van de *Tesoro*-traditie. Ik spits deze vergelijking meer bepaald toe op de *incipit*, de proloog en het historische luik van deze encyclopedie.⁴⁷

Bondi Testario's *Tesoro*

In de *incipit* en proloog van L⁴ wordt niet langer aangegeven dat de oorspronkelijke compilatie in het Oud-Frans was opgesteld. Enkel in de *explicit* wordt dit feit, alsook dat van de vertaling naar het Oud-Italiaans, vermeld:

Explicit libro lo quale fue conposto per lo maestro Brunetto Latino di Fiorenza e poi traslectato di francescho in latino. (eigen transcriptie, DN)

In dit verband onderstreept Fabrizio Cigni dat ‘*latino*’ niet moet worden gelezen als Latijn, zoals soms verkeerdelijk is aangenomen, maar als Oud-Italiaans.⁴⁸ Om precies te zijn, Bondi Testario gebruikte het Pisaans.⁴⁹ Middeleeuwse kopiïsten hadden

⁴² Roux, *Mondes en miniatures*, cit., pp. 129-130.

⁴³ Bertelli, cit., p. 222.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Bertelli, cit., pp. 222 en 252.

⁴⁶ Giola, cit., pp. 37, 39-40, 295, 305 en 521. Zie ook: Squillacioti, cit., p. 563, voetnoot 43.

⁴⁷ *Tesoro*, *incipit*; *Tesoro*, l.1; en *Tesoro*, l.19-98. Hoewel bepaalde Italiaanse onderzoekers melding maken van een partiële studenteneditie van dit handschrift van de hand van Diego Dotto, beschikte hij niet langer over een exemplaar toen ik hem contacteerde. Ik heb dus een eigen transcriptie van de aangegeven tekstfragmenten gemaakt.

⁴⁸ Cigni, *Copisti prigionieri*, cit., p. 435, voetnoot 29.

⁴⁹ Inzake het Pisaans: A. Castellani, ‘Pisano e lucchese’, *Studi linguistic italiani* V (1965), pp. 97-135; P. Manni, *Storia della lingua italiana. Il Trecento toscano*, Bologna, Il Mulino, 2003, pp. 41-46.

immers de gewoonte om het gekopieerde werk naar hun eigen taalvariant om te zetten.⁵⁰ Bovendien wordt de rol van Brunetto Latini als originele samensteller slechts summier erkend in de *incipit*.⁵¹ Er wordt enkel aangegeven dat hij het werk aanvatte (*cominciò*). Deze bewoording geeft meteen ook aan dat Brunetto Latini, volgens de bewerker, niet het laatste woord had en dat de encyclopedie voor vervolmaking in aanmerking kwam. Ook expliciete referenties naar de persoonlijke ervaringen en ballingschap van Brunetto Latini worden systematisch uit de onderzochte tekstfragmenten weggelaten. En de opdracht in de proloog is veranderd van een geïndividualiseerd en toegenegen '*biau douz amis*' in een neutraal en onpersoonlijk '*amico*'. Uitdrukkelijke verwijzingen naar Florence, en in het bijzonder de kwaadaardige factiestrijd binnen de stad, zijn ook stelselmatig geschrapt. Bovendien wordt het werk gedelokaliseerd ten gevolge van de hoger aangehaalde taalkeuze en de systematische, hieronder verder besproken toevoegingen van personages of gebeurtenissen die met Pisa verband houden.

Kortom, deze precieze en op elkaar ingrijpende aanpassingen vertonen onmiskenbaar een patroon. Vanaf de eerste pagina wordt de encyclopedie op drieërlei vlak geheeroriënteerd: (1) de taal waarin het is geschreven, (2) de identiteit van de samensteller en (3) de geviseerde stadsrepubliek. Deze zorgvuldig aangebrachte wijzigingen in *incipit* en proloog bereiden het werk, ontdaan van deze sleutelkenmerken, voor op een nog ingrijpender ingreep, namelijk een grondige bijsturing van de politieke toon van het werk. Een bewerking die zichtbaar wordt als men het historisch luik van *Tresor* en *Tesoro* vergelijkt.

Om deze ingreep naar waarde te schatten is het belangrijk om te weten dat het historische luik van de *Tresor* uit drie onderdelen bestaat. Het eerste deel behandelt de bijbelse scheppingsgeschiedenis, van de eerste mens, Adam, tot de geboorte van Christus. Het dekt vijf van de zes tijdperken, een welbekende middeleeuwse tijdsindeling.⁵² Maar deze basisstructuur wordt door een lange uitweiding in de bespreking van het derde tijdperk onderbroken. Hierin wordt een niet onbelangrijk stukje wereldse geschiedenis geïntroduceerd.⁵³ Het behandelt immers de Trojaanse diaspora en de Romeinse republiek en het bespreekt verschillende koningshuizen, tot en met de Karolingische periode (Karel de Grote).⁵⁴ Het tweede onderdeel bevat vervolgens korte biografieën van enkele centrale figuren uit het Oude en Nieuwe Testament, terwijl het derde deel het zesde tijdperk behandelt. Het begint met het rijk van Constantijn en eindigt met de dood van Karel van Anjou. Bovendien is de originele compilatie niet vrij van propagandistische

⁵⁰ P. Beltrami, *Appunti*, cit., p. 1008.

⁵¹ Zie ook de hoger aangehaalde *explicit*.

⁵² Inzake deze chronologie: B. Ribémont, 'Le temps de l'histoire chez un encyclopédiste médiévale. L'exemple de Brunetto Latini', in : *Le temps, sa mesure et sa perception au Moyen Âge (Actes du Colloque - Orléans, 12-13 avril 1991)*, B. Ribémont (ed.), Caen, Paradigme, 1992, pp. 229-242, 238; Roux, *Mondes en miniatures*, cit., p. 193.

⁵³ Ribémont, cit., p. 239.

⁵⁴ Inzake de Trojaanse legende als oorsprongsmythe voor de Franse monarchie: Ribémont, cit., p. 239. Over het verband tussen de Romeinse republiek en de stadsrepubliek in middeleeuws Italië: Fenzi, cit., pp. 361-364.

bedoelingen. Door de bank genomen, hebben wetenschappers immers het pro-Welf en pro-Anjou karakter van de *Tresor* onderlijnd.⁵⁵

Van deze drie onderdelen heeft de tweede veruit de minste ingrepen ondergaan. Bij de heiligennamen is de kwalificatie van heiligheid geëxpliciteerd. Bij Maria wordt stelselmatig haar zaligheid onderstreept en in de daarvoor aangewezen rubrieken wordt de hoedanigheid van profeet gepreciseerd. Dit vormen de voornaamste aanpassingen. Deze observatie inzake het relatief geringere belang van het tweede onderdeel loopt overigens gelijk met de houding van de rubricator van dit handschrift. Hij voegt immers een nieuwe rubriek toe die de lezer visueel bijstaat om dit stuk over te slaan en de lectuur terug bij het begin van het derde onderdeel op te pikken.⁵⁶

In het eerste en derde onderdeel van de kroniek wordt de verwijzing naar Franse en Italiaanse elementen, typerend voor de originele compilatie, door een ondubbelzinnige nadruk op de Italiaanse situatie vervangen. Deze accentverschuiving is alvast zichtbaar in enkele kleine, maar daarom niet minder veelzeggende wijzigingen. Waar bekend bij een Italiaans publiek, worden preciezere plaatsaanduidingen gehanteerd,⁵⁷ of blijven overbodige verduidelijkingen achterwege.⁵⁸ Deze verandering van invalshoek kan eveneens worden geïllustreerd aan de hand van de foutieve interpretatie van een referentie naar de stad Luik als de laatste rustplaats van de legendarische Sint Servaas, een plaats - en legende - die bij een (Noord-)Frans publiek beter bekend was. Ook de verwijzing naar de mythische oorsprong van de eerste koningen van Engeland, niet enkel een belangrijke handelspartner van Florence, maar ook een gebied dat voor het Franse hof niet zonder belang was, wordt weggelaten. De ingrepen zijn bovendien nog opvallender wanneer zij betrekking hebben op onderwerpen die voor een Italiaans publiek met Ghibellijnse sympathieën van belang zijn. Illustratief voor het inspelen op een Italiaanse interessesfeer zijn de uitvoerigere bespreking van de reis van Aeneas naar Italië of het opsmukken van het levensverhaal van Romulus en Remus, onder andere door het gebruik van dialoog. De verwijzingen naar de vroegere inwoners en de vroegere benaming van Rome, de toevoeging van de Sabijnse maagdenroof en een uitweiding over de stichting van Constantinopel door uitgeweken Romeinen passen ook in dit plaatje.⁵⁹ Tezelfdertijd wordt een referentie naar een Frankische overwinning op de Romeinen, die aan een Frans publiek ongetwijfeld plezier deed, afgezwakt tot een neutrale beschrijving van een opmars van de Franken langs de

⁵⁵ Ceva, cit., p. 133; A. Mussafia, 'Sul testo del Tesoro di Brunetto Latini', in: *Della vita e delle opera di Brunetto Latini*. Geschreven door T. Sundby en vertaald door R. Renier, Firenze, Le Monnier, 1884, pp. 279-390, 344 en 358-359; Plisson, cit., p. 288.

⁵⁶ De rubriek luidt als volgt: '*Come ritorna a ssua materia .lxxxvj.*' (eigen transcriptie, DN).

⁵⁷ Bijvoorbeeld door een verwijzing naar het midden van Italië te wijzigen in een referentie naar Spoleto. Of de precisering dat Aeneas aan land ging bij de monding van de Tiber.

⁵⁸ Bijvoorbeeld de schrapping van de precisering dat Fiesole in Toscane is gelegen. Of de weglating van de verduidelijkingen dat Venetië in de zee is gesticht of dat Treviso dicht bij Venetië ligt.

⁵⁹ Inzake het belang van de Romeinse geschiedenis voor Pisa: A. Buck, 'Die Bedeutung der "volgarizzamenti" für die Geistes- und Literaturgeschichte', in: *Studien zu den 'volgarizzamenti' römischer Autoren in der italienischen Literatur des 13. und 14. Jahrhunderts*, A. Buck & M. Pfister (eds.), München, Wilhelm Fink, 1978, pp. 7-43, 14; M. Campopiano, 'Construction of the Text, Construction of the Past. Historical Knowledge, Classical Myths and Ideology in a Medieval *Comune* (Pisa, Eleventh to Twelfth Centuries)', *Troianalexandria* 9 (2009), pp. 63-84, 76.

Rijn. Vanuit een Ghibellijns - lees: keizerlijk - perspectief is de nieuw ingevoegde verdediging van Caesar in de Catalinarische samenzwering veelzeggend. Er wordt meer bepaald benadrukt dat Caesar Catalina harder - en niet minder - wilde straffen door zijn voorkeur voor een gevangenisstraf, in plaats van de doodstraf, uit te spreken. Dit alles om te vermijden dat de reputatie van deze keizer-in-wording zou worden bezoedeld. Kenmerkend zijn ook de uitvoerige behandeling van Caesars machtsuitbreiding en een bespreking van diens overlijden zonder vermelding van het verraad dat hieraan ten grondslag lag. Bovendien zijn verschillende rubrieken aangepast om het concept van een *translatio imperii*, uitmondend in het Duitse Rijk, te onderstrepen.

De derde component, die het dichtst aansluit bij de leefwereld van het toenmalig publiek, is het grondigst gewijzigd.⁶⁰ De grotere vertrouwdheid van de kopiist met deze periode heeft niet alleen geresulteerd in een kleiner aantal fout geschreven data of fout gespelde namen, maar heeft ook geleid tot een verlenging van de oorspronkelijk behandelde periode met een twintigtal jaren, namelijk tot 1285. De kroniek eindigt aldus - allesbehalve toevallig - met de dood van Karel van Anjou. Deze verlenging vereiste niet alleen een aanpassing van de laatste hoofdstukken van het origineel, maar ook de toevoeging van niet minder dan 15 nieuwe hoofdstukken. Bovendien beperkt deze herwerkte component zich niet langer tot een bespreking van enkele centrale figuren, maar behandelt zij een veel breder scala van persoonlijkheden. Deze bewerking wordt ook gekenmerkt door de toevoeging van allerlei details die in de andere onderdelen niet voorkomen en het verhaal verlevendigen. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de rake beschrijvingen van de twee beslissende confrontaties tussen Karel van Anjou en zijn aartsvijanden, Manfred (Slag bij Benevento (1266)) en Conradin (Slag bij Tagliacozzo (1268)). Naast deze verhoogde accuraatheid, verlengde tijdshorizon en toegenomen gedetailleerdheid, is de tekst ook nog grondig bijgestuurd in een dubbele richting. Vooreerst is het geografische brandpunt van Florence naar Pisa verschoven, waarbij meteen ook de nadruk wordt gelegd op de volgehouden inzet van de stad voor de Ghibellijnse zaak. Zo wordt de excommunicatie van Pisa ten gevolge van de aan Frederik II verleende bijstand sterk in de verf gezet. De tekst onderstreept ook het verzet van Pisa ten opzichte van Karel van Anjou en de aan Conradin geleverde steun. In dit verband wordt de gevangenzetting van Graaf Gherardo van Pisa in de nasleep van de Slag bij Tagliacozzo benadrukt. Vervolgens wordt het opgelegd karakter van het vredesverdrag tussen Karel van Anjou en Pisa beklemtoond. En tot slot, maar zeker niet in het minst, legt de tekst de nadruk op de katalysatorfunctie van het meedragen van een stadsvaandel uit Pisa in het losbarsten van de tegen Karel van Anjou gerichte revolte, beter bekend als de Siciliaanse Vespers (1282).⁶¹ Naast een verschuiving van het geografisch zwaartepunt krijgt het werk dus meteen ook een uitgesproken pro-Ghibellijnse en anti-Anjou toon. Bovenop de eerder gegeven voorbeelden blijkt deze politieke heroriëntatie vooreerst uit een fundamentele herziening van de weergave van het aanslepende conflict tussen de

⁶⁰ Zie ook: Beltrami, *Appunti*, cit., p. 323.

⁶¹ Voor de drie traditionele verhaallijnen inzake deze opstand: Marshall, cit., pp. 96-98 (met verwijzing naar het pionierswerk van Michele Amari).

Kerk en Frederik II. Laatstgenoemde wordt meer bepaald voorgesteld als een keizer die voortdurend door de Kerk wordt uitgedaagd en ondergraven - in plaats van andersom. Bovendien onderstreept de herwerkte tekst het perfide karakter van de alliantie tussen het pauselijk gezag en Karel van Anjou door aan te geven dat deze samenwerking hoofdzakelijk door financiële en 'nationalistische' motieven was ingegeven. En, alhoewel dit verbond uiteindelijk erin slaagt om Zuid-Italië op Manfred te veroveren, kon dit doel, volgens de herziene versie, enkel worden bereikt ten gevolge van wijdverbreid verraad en corruptie binnen de gelederen van Manfred en ondanks diens persoonlijke moed op het slagveld.⁶² Op dezelfde wijze wordt Karel van Anjou, oorspronkelijk opgehemeld als de 'Kampioen van Christus',⁶³ in de aangepaste tekst systematisch geportretteerd als een lafaard en als een arrogante, onbetrouwbare en uitbuitende heerser - en dit, bijvoorbeeld, in schril contrast tot een positieve beschrijving van Conradin.⁶⁴ Tot slot worden het verloop van de Siciliaanse Vespers en de dood van Karel van Anjou, verpletterd onder zijn eigen paard, in detail - en met overduidelijk genoeg - verhaald.

Op basis van deze vergelijking vraagt de lezer zich ondertussen waarschijnlijk af waarom Bondi Testario zich überhaupt de moeite heeft getroost om Brunetto Latini's *Tresor* als uitgangspunt te gebruiken. Los van het praktisch gemak van een dergelijke aanpak kan hiervoor een verklaring worden gevonden in een gemeenschappelijke doelstelling, namelijk de promotie van een stedelijk project dat in toenemende mate onder druk stond.⁶⁵ Ingesloten tussen keizerlijke en pauselijke belangen werd dit gedeeld doel weliswaar gekleurd door de concurrerende visies van Welfen en Ghibellijnen, maar, eenmaal de oorspronkelijke compilatie van haar basiskarakteristieken was ontdaan en vanuit politiek oogpunt was bijgestuurd, kon de centrale boodschap, te weten de promotie van een stadsrepubliek geleid door een *podestà*, onverminderd intact blijven. Bovendien vormde een dergelijke bewerking - en toeëigening - een daad van betekenis in de voortdurende ideologische strijd tussen Welf- en Ghibellijnsgezinde krachten.⁶⁶ En het hierin besloten verzoek om de instellingen van de *comune* niet geheel te ontmantelen in ruil voor steun op het supra-lokale niveau was natuurlijk ook niet zonder nut of betekenis in een keizerlijke context.⁶⁷

Kortom, Bondi Testario ontdoet de *Tresor* van zijn sleutelkenmerken inzake taal, samensteller en geviseerde stadsrepubliek, stuurt deze encyclopedie politiek bij en weet aldus met deze *Tesoro* een nieuw publiek, met deels gelijklopende en deels verschillende bekommernissen en behoeften, aan te spreken.

⁶² Zie ook: Borsa, cit., p. 418.

⁶³ Voor dit beeld: Borsa, cit., pp. 377-378, voetnoot 3.

⁶⁴ Voor de mythe van de '*mauvaise seigneurie*' van Karel van Anjou: Aurell, cit., p. 197; Borsa, cit., pp. 377-432.

⁶⁵ E. Artifoni, 'I podestà professionali e la fondazione retorica della politica comunale', *Quaderni storici* 63 (1986), pp. 687-719, 700. Zie ook: E. Coleman, 'Cities and communes', in: *Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, D. Abulafia (ed.), Oxford, Oxford University Press, 2004, pp. 27-57, 35.

⁶⁶ G. Spiegel, *Romancing the Past. The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*, Berkeley, University of California Press, 1993, p. 215 (die spreekt van een strijd om de controle over het collectieve geheugen in het kader van herschreven geschiedenissen).

⁶⁷ Zie ook: Coleman, cit., p. 48.

Trefwoorden

Bondì Testario, Brunetto Latini, *Li livres dou Tresor*, *Tesoro*

David Napolitano studeerde Italiaanse taal- en cultuurstudies aan de Universiteit Utrecht. Daarna behaalde hij een Research Master in Medieval Studies aan dezelfde universiteit. Zijn master thesis is bekroond met het Ted Meijer stipendium 2011. Hij is momenteel werkzaam bij het Huygens Instituut te Den Haag waar hij, onder leiding van Professor Jan Bloemendal, meewerkt aan de uitgave van de verzamelde werken van Desiderius Erasmus. Met ingang van het academiejaar 2011-2012 zal hij een promotieonderzoek inzake de middeleeuwse denkbeelden over ideaal leiderschap opstarten. Hij zal zich meer bepaald toespitsen op de ontwikkeling van een ideaal van deugdzaam leiderschap, gesneden op maat van de dertiende-eeuwse Italiaanse stadsrepubliek.

Vierloper 73 2586 KV Scheveningen
davidnapolitanothuis@yahoo.com

RIASSUNTO

L'adattamento di Bondì Testario dei *Li Livres dou Tresor* di Brunetto Latini

Pietro Beltrami, gran conoscitore dei *Li Livres dou Tresor* di Brunetto Latini, ha invitato gli studiosi ad orientare la loro ricerca non solamente a ciò che può avere davvero scritto l'autore, ma a studiare anche le diverse letture e utilizzazioni del testo. In questo contributo presento perciò il manoscritto curato da Bondì Testario, noto come il manoscritto L⁴, esponente esemplare della tradizione manoscritta italiana di quest'enciclopedia, che andrò ad inquadrare nel contesto storico e mettendolo in relazione con la tradizione francese.